

desembre 2017

9,50 €

90

AURIGA

REVISTA DE DIVULGACIÓ I DEBAT DEL MÓN CLÀSSIC

AURIGA

XIII Fòrum Auriga
Reus

11 i 12 de novembre de 2017

AJUNTAMENT DE REUS

COL·LEGI OFICIAL DE DOCTORS
I LLICENCIATS EN FILOSOFIA I LLETRES
I EN CIÈNCIES DE CATALUNYA

4. Les polítiques de recerca, conservació, valorització i difusió del patrimoni arqueològic català impulsades per la Generalitat de Catalunya i els seus principals instruments i agents d'implementació. **Jusèp Boya**
6. El MNAT davant els reptes del projecte Patrimoni Mundial de Tàrraco. **Mònica Borrell Giró**
9. El Museu Bíblic i la Catedral de Tarragona: dos espais d'interpretació del recinte de culte imperial de Tàrraco (Hispania citerior). **J.M. Macias Solé, A. Muñoz Melgar, I. Teixell Navarro**
13. Presentació del nou grup d'innovació docent CINESTÈSIA. **David Solé, Denis C. Plesa, Lorena Riñón**
15. Les excavacions arqueològiques a la pedrera del port de Tarragona entre 1853 i 1856. Edició d'un manuscrit inèdit de Bonaventura Hernández Sanahuja. **J. López Vilar**
17. Caracterització dels assentaments urbans en la costa de la Ibèria septentrional (segles VI-III aC). **J. Sanmartí, MC. Belarte, J. Noguera**
19. Intervenció arqueològica al lateral de la C-31 a Badalona. Noves dades sobre l'urbanisme de la ciutat romana de Baetulo. **P. Padrós, C. Forn, F. Florensa i I. Moreno**
23. Treballar amb fòssils, tot un repte!. **E. Magriñá i I. Cervera**
28. ARREL: Aplicació de jocs seriosos en entorns col·laboratius per la transmissió del patrimoni cultural de Catalunya. **M. Blay, J. M. Macias, J. J. Ramos González**
32. Els romans a Reus. Una experiència didàctica i museística. **Montserrat Trias**
36. Les TIC en l'arqueologia a l'ensenyament secundari Mª À. Bosch
38. Riudoms i el seu entorn, un paisatge romanitzat del Baix Camp. **Valerià Romero**
40. Caracterització de les fortificacions ibèriques a la Laietània (segles V-III aC). **Oriol Cuscó**
43. El cicle estatuari julio-claudi del fòrum de Tàrraco **Julio César Ruiz Rodríguez**
47. Va de trans? A propòsit d'*Hermaphrodita* de Marie Delcourt. **Mercè Otero Vidal**
50. Pedres que evoquen sentiments amb toc de Mediterrània: l'estela de Vinebre i la de la Nau de Tortosa. Una nova proposta didàctica a l'Ebre final. **Margarida Genera i Monells**
55. Projecte "Les arrels del present". **Coloma Bartra**
57. Algunes mostres de pervivència clàssica en monuments de la ciutat de Reus. **Joan Alberich i Mariné**
61. Eduard Toda i Güell (Reus, 1855 - Poblet, 1941). **Jaume Massó**
63. Ruta Arqueològica per Reus. **Jaume Massó Carballido**

El passat mes de novembre vam celebrar el XIII Fòrum Auriga a Reus en el marc de la Capital de la Cultura Catalana 2017. Aquest número d'AURIGA conté la publicació de les comunicacions.

Després de tretze anys de fòrums Auriga ininterromputs, és la primera vegada que el celebrem amb el conseller de Cultura a l'exili, al qual s'hi sumen els també exiliats membres del Govern i els que estan empresonats. És per això que en aquest editorial donem la paraula a un membre de la nissaga catalana del món clàssic, Carles Riba (1893-1959), reproduint un fragment de la seva poesia escrita des de l'exili:

*Homes que vau mesurar i acomplir accions més que humanes
per merèixer l'orgull d'ésser i de dir-vos humans,
jo em reconec entre els fills de les vostres sembles il·lustres;
sé que no fórem fets per a un destí bestial.*

*La llibertat conquerida en l'apassionada recerca
del que és ver i el que és just, i amb sobrepreu de dolor,
ens ensenyàreu que on sigui del món que és salvada, se
[salva
per al llinatge tot dels qui la volen guanyar;
i que si enlloc és vençuda i la seva llum és coberta
per la tempesta o la nit, tota la terra en sofreix.*

*Sí, però l'esperança meravellosa traspasa,
cria, més real que la tenebra o l'estel
— ossos decebut i l'heroica pira en el vespre
desesperat — per a molts sembla d'antuvi una fe;
sols que té menys espera i arrenca de tots els exilis
cap al seu crit, i els batuts van retrobant-se soldats.*

Elegies de Bierville, IX (1941)

AURIGA

Rda. Universitat, 7, 3r, 4a. 08007 Barcelona
Telèfon: 93 412 32 94. Fax: 93 412 68 71
E-Mail: auriga@ccc.cat
www.auriga.cat
Twitter: @RevistaAuriga
Facebook: Revista Auriga

Dipòsit Legal : B-12032-91
ISSN Auriga paper: 1131-50087
ISSN Auriga digital: 2014-7856
Correcció: Pol Fernández i Tudela
Disseny, assessor informàtic i webmaster:
Miquel Fernández i Barta

AURIGA és membre de l'Associació de Publicacions Peròdiques en Català (APPEC).

La revista AURIGA no comparteix necessàriament les opinions dels autors dels articles.
Aquesta publicació es pot reproduir, citant-ne, però, la procedència.

Editor:

Directora:

Consell de Redacció:

Consell Assessor:

Xavier Tudela i Penya
Montserrat Tudela i Penya
Ma. Jesús Espuña i Ferrer
Pere Izquierdo i Tugas
Francesca Mestre i Roca
Joan Pedrola i Santamarta
Xavier Yáñez i Such
Norbert Bilbeny i García
Joan Busqueta i Riu
Sebastià Giral i Soler
Bàrbara Matas i Bellés (†)
Carles Miralles i Solà (†)
Mercè Otero i Vidal
Isabel Rodà de Llanza
Joan Sanmartí
Eulàlia Vintró i Castells

Fotografia de portada:

Cartell del XIII Fòrum Auriga

EL MUSEU BÍBLIC I LA CATEDRAL DE TARRAGONA: DOS ESPAIS D'INTERPRETACIÓ DEL RECINTE DE CULTE IMPERIAL DE TÀRRACO (HISPÀNIA CITERIOR)

Josep M. Macias Solé (ICAC)

Andreu Muñoz Melgar (Museu Bíblic Tarraconense/ICAC)

Immaculada Teixell Navarro (ICAC)

APROXIMACIÓ AL RECINTE DE CULTE IMPERIAL

L'actual seu del Museu Bíblic Tarraconense (al carrer de les Coques) i la Catedral de Tarragona s'alcen dins l'antic espai del recinte de culte imperial de Tàrraco en l'actual Part Alta de la ciutat de Tarragona. Aquesta es troba situada a la part superior del turó de Tàrraco, i juntament amb la gran plaça del Fòrum provincial, el Circ i possiblement l'Amfiteatre, formaven part del complex escenogràfic del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris* (fig. 1).

El recinte de culte imperial o *tèmenos* es construí a partir de l'època de l'emperador Tiberi. Es va ubicar on es pressuposa l'establiment militar comandat per Gneu Corneli Escipió (des de l'any 218 aC), en el marc de la Segona Guerra Púnica. D'aquest projecte en destaca el temple dedicat a l'emperador August en l'espai que actualment ocupa la Catedral de Tarragona, inspirat en el model de l'antic temple de *Mars Ultor* que l'emperador havia aixecat en el seu fòrum a Roma. Testimonis numismàtics indiquen que podria ser un edifici octàstil amb columnes d'ordre corint i cal identificar-lo amb el temple construït en època tiberiana del que ens parla Tàcit en els seus *Annals* (1,78) i, a la vegada, amb el temple restaurat amb l'emperador Adrià que s'esmenta en la *Història Augusta* (*Scriptores Historiae Augustae, De Vita Hadriani*, 3-4).

Aquest temple estava envoltat per un porticat que delimitava el *tèmenos* del recinte. En un primer moment, sembla que aquest *tèmenos* es projectà amb unes proporcions més reduïdes, tal i com indica la presència

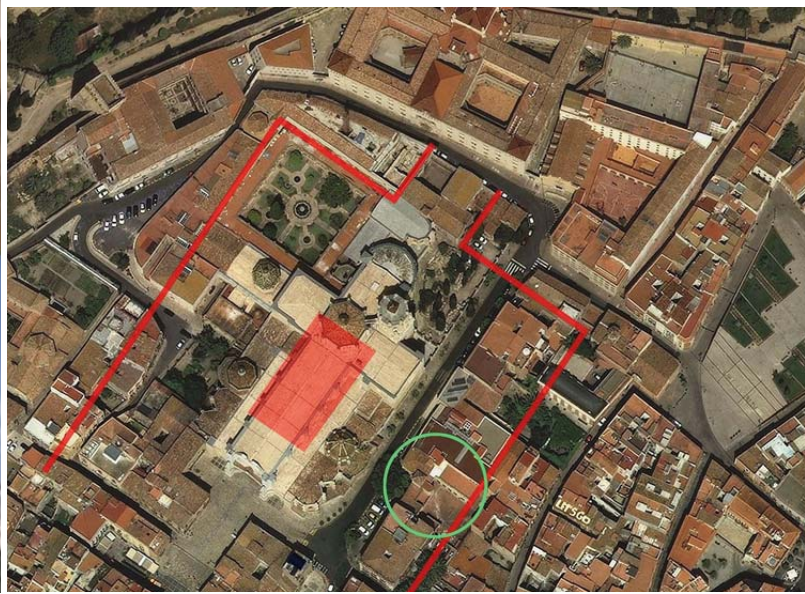
d'una rasa constructiva a l'absis i al claustre de la Catedral i a l'actual seu del Consell Comarcal del Tarragonès. Posteriorment, en època flàvia, es definí un recinte porticat que, segons sembla, es configurà seguint el model del *Forum Pacis* i, a la vegada, s'inspirà amb el model iconogràfic del *Forum Augustum*, ambdós erigits a Roma.

La superfície del complex de culte es definia en dues hectàrees amb una plaça enllosada envoltada per pòrtics els quals recolzaven en un mur perimetral de carreus de tipus Mèdol, al llarg del qual s'obrien finestres cada 7,40 m. La part externa del mur es trobava decorada amb el recurs de l'encoixinat, mentre que l'interior es revestí amb placats de marbre de Luni-Carrara. El programa iconogràfic es completava amb frisos decorats per grans medallons o *clipei* amb la figura de Júpiter Ammó i, potser, de la Medusa, sostinguts per columnes d'ordre compost, decoració imbuïda pel model del fòrum d'August.

En el sistema de pòrtics s'obrien estances (quatre exedres de planta semicircular i rectangular) amb funcions culturals. Aquest sistema, a la vegada, estava presidit per un segon temple centrat a l'extrem septentrional de la plaça o *tèmenos* (entre l'actual edifici del Seminari i l'aula capítular de la Catedral).

En el costat meridional de la plaça, en eix amb els dos temples, s'obria un accés monumental definit a través d'un gran propileu amb dos trams d'escalas, un d'inferior que, avui dia, es pot visualitzar en una botiga d'esports del carrer Major, i un de superior, en l'actual tram de les escalas de la Seu.

Fig. 1. Vista aèria de la Part Alta on es tracen les línies de porticats i el temple en vermell. En verd encerclat el Museu Bíblic Tarraconense a l'antiga Casa dels Concilis (autors)

DOS NOUS CENTRES D'INTERPRETACIÓ DEL RECINTE DE CULTE ROMÀ: EL MUSEU BÍBLIC I LA CATEDRAL DE TARRAGONA

Treballs previs al 2007

El coneixement actual sobre la definició arquitectònica i formal del recinte de culte imperial és el resultat d'una llarga activitat d'investigació que té els seus orígens en època renaixentista, al segle XVI, per part de l'historiador Lluís Pons d'Icart. Aquesta activitat d'investigació s'allarga al llarg dels anys fins al segle XX amb les contribucions d'estudiosos i arqueòlegs com Mn. Joan Serra i Vilaró i José Sánchez Real, que des de l'aplicació de la metodologia arqueològica comencen a aproximar-se a la realitat constructiva del complex romà. Però no serà fins a Theodor Hauschild (1976 i 1983) que s'acabarà precisant l'urbanisme romà de la Part Alta de la ciutat, així com la definició estructural del recinte de culte imperial.

No podem obviar, així mateix, les intervencions arqueològiques de X. Aquilué, de X. Dupré i del Taller Escola d'Arqueologia (TED'A 1989) que dataren en època flàvia la construcció del conjunt.

Tanmateix, cal ressenyar tots els treballs arqueològics derivats del Pla Director de Catedrals entre els anys 2000 i 2007, entre altres, a les dependències canòniques del Claustre de la Catedral. Gràcies a ells, s'ha recuperat la seqüència temporal d'evolució de l'espai ocupat pel claustre medieval i de les seves dependències annexes: des de la definició dels porticats de l'angle nord-occidental del recinte de culte que envoltaven el temple, el procés de desmuntatge i transformació de les estructures flàvies entre finals del segle V i inicis del segle VI, al servei d'unes noves necessitats de ciutat, i la construcció de la Canònica Agustiniana a partir de la segona meitat del segle XII.

La recerca del temple d'August

La creença que la Catedral de Tarragona s'alça sobre les restes del Temple d'August motivà una campanya de prospeccions geofísiques executades l'any 2007. La combinació de tres tècniques geofísiques (tomografia de resistivitat elèctrica, cartografia de conductivitat i radar de subsòl) posen damunt la taula un conjunt d'anomalies geofísiques en el subsòl sota el nivell actual del paviment de la Catedral. Aquesta alteració en la densitat dels materials, sota terra a 1,15 m sota el nivell actual del paviment de la Catedral (Casas *et al.* 2007, 2008 i 2011), motivaren les campanyes arqueològiques entre els anys 2010 i 2011, les quals permeteren asseverar la conservació de la llosa de fonamentació d'un temple, a l'eix axial de la gran plaça romana, en l'eix de simetria de la Catedral medieval. D'aquesta manera ja es podia assegurar i resta acceptat per la comunitat científica, que sota l'actual pavimentació de la Seu s'amaguen les restes de fonamentació inferior del Temple de culte imperial erigit a l'emperador August.

Els resultats d'aquests treballs entre els anys 2007 i 2011 foren presentats en l'exposició "*Praesidium, Templum et Ecclesia*: les intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona" al Museu Bíblic Tarraconense al maig de 2011, emmarcada en el conjunt d'activitats del festival de reconstrucció històrica Tàrraco Viva. L'exposició fou guardonada amb el premi MUSA com a exposició temporal concedit per la revista Auriga. Posteriorment, al febrer de 2012 sortí a la llum la publicació de l'exposició amb l'objectiu de divulgar els coneixements obtinguts de les campanyes arqueològiques, publicació finançada per la Secretaria de Universitats i Investigació de la Generalitat de Catalunya.

Nous recursos museogràfics per a descobrir el recinte de culte imperial de Tàrraco

Entre els anys 2014 i 2017, s'han executat intervencions arqueològiques en dos nous punts del recinte de culte imperial coincidents amb dues exedres obertes als porticats del complex, formant part del nou Projecte de Recerca Arqueològica al recinte de culte de la seu del *Concilium Prouvinciae Hispaniae Citerioris*. Tarragona (Tarragonès) - (Tàrraco, Hispania Citerior).

La primera exedra, excavada entre el setembre i el desembre de 2015, va ser la que es troba a l'angle nord-occidental del recinte (actuals dependències canòniques del claustre). Es documentaren les seves restes de planta semicircular internament i externa, que corresponen a una fonamentació d'uns 33 metres quadrats obrada amb diferents capes de pedra i morter de calç. A la seva part superior s'han conservat part de les empremtes de la pavimentació romana, així com segments d'enllosat original de marbre Luni-Carrara, formant part del llindar de la gran porta romana d'entrada a la pròpia exedra. Els primers resultats a nivell divulgatiu van ser publicats en la revista *Església de Tarragona* (Macias, Muñoz i Teixell 2016) i les restes han quedat integrades en el circuit museogràfic del recinte catedralici a partir del desembre del 2016 (fig. 2). Cal indicar que aquesta exedra seria anàloga a la oberta en l'angle nord-oriental de la plaça romana i que ja fou identificada pel professor Hauschild (1993).

Fig. 2. Sala museïtzada de l'exedra de l'angle nord-occidental del recinte de culte (autors)

La segona exedra estudiada en el marc del projecte i que s'ubicaria en el centre del porticat oriental del *tèmenos*, actualment es localitza a l'interior de les dependències del Museu Bíblic Tarraconense descoberta arran de les obres d'adequació del museu l'any 2005, tal i com indiquen els carreus de travada que es troben a la vista (fig. 1 i 3). A la vegada, a l'interior de l'actual seu del Consell Comarcal i durant les obres d'ampliació del mateix, es constatà la preexistència del límit septentrional de l'exedra romana (Macias, Muñoz i Teixell 2017, 36-40).

L'interior d'aquesta exedra correspon a la sala del mon romà del Museu Bíblic Tarraconense i a la vegada coincideix, arquitectònicament, amb la cisterna que es conserva en el subsòl del mateix museu. L'observació acu-

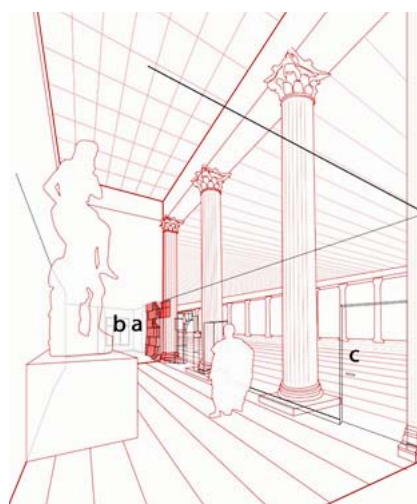

Fig. 3. Restitució ideal de l'interior de l'exedra (arquitecte E. Rosàs Tosas) comparada amb la sala de Roma del Museu Bíblic (autors)

rada de l'aljub d'època medieval o moderna ha evidenciat la confluència de les seves mesures en planta amb les de l'exedra romana, permetent identificar les parets de la cisterna com a la fonamentació de l'exedra del sector oriental del recinte de culte. En el decurs de les intervencions del pati del museu es va poder documentar part del paredat d'*opus pseudo-vittatum* del mur exterior de la cisterna/exedra. El mur oriental d'aquesta cambra oberta al porticat presentaria unes mesures internes de 7,63 x 4,60 m i una llum de 26 peus romans (763 cm), idèntiques a les documentades en l'exedra semicircular del sector nord-occidental del recinte de culte, i es troba en eix amb l'estança documentada en el costat occidental del porticat. (Macias et al. 2007b).

La suma d'aquests resultats arqueològics han permès definir estructuralment les dues exedres i, a la vegada, ha possibilitat la seva restitució volumètrica (fig. 3). Per altra banda i aplicant criteris de simetria, es pot definir l'aparença de les exedres que existien en l'angle nord-oriental del recinte de culte (carrer de l'Arc de Sant Llorenç) i en el sector central occidental (espai annex al refector de la Catedral).

Durant la intervenció arqueològica en el Museu Bíblic de l'any 2017 també s'ha pogut documentar un segment de fonamentació del mur perimetral del *tèmenos* del sector oriental (fig. 4), així com explorar estratigràficament el sector corresponent de porticat. La fonamentació del tancament de la plaça del recinte de culte està obrada amb carreus lligats en sec de la mateixa manera que fou documentada en l'antic Hospital de Santa Tecla, actual seu del Consell Comarcal del Tarragonès. El desenvolupament formal defineix un primer cos bastit en pseudo *opus vittatum* que recolzaria directament sobre la roca geològica, rematat amb un llenç de sis fileres conservades en *opus quadratum*.

Fig. 4. Segment de mur del porticat descobert al pati del Museu Bíblic durant la campanya arqueològica del 2017 (Santi Grimau)

Concretament, el nou tram de mur descobert en el pati del Museu Bíblic (1,25 m d'amplada, 2,23 m de llargària recuperada i 3,49 m d'alçària vista) presenta 4 fileres de carreus, trobant-se les peces de les dues fileres superiors amb traces d'encoixinat. Aquestes recolzen sobre un cinquena filera en un pla més avançat, a manera de banqueteta. Tot aquest cos vertical descansa sobre la fonamentació inferior de pseudo *opus vittatum* d'uns 2 m d'alçada fins a recolzar sobre la roca, de la mateixa manera que es documenta en el Consell Comarcal.

La filera de carreus més alta conservada, en el seu pla superior, conserva un seguit d'orificis corresponents a la manipulació, tractament i emplaçament dels carreus

durant el replanteig a obra de la construcció del mur. S'identifiquen obertures destinades a la col·locació de grapes en forma de cua de milà per unir les peces entre elles, així com traus destinats a palanques. També es distingeixen les ferides obertes que corresponen a l'emplaçament de dispositius d'agarrada com ara *ferrei forcipes* o *ad ulivella*, amb el que els carreus serien elevats i instal·lats en el pla desitjat amb l'ajuda de polispasts o grues. Una vegada posicionat l'element, amb ajuda d'eines de palanca, s'encaixarien i ubicarien seguint les línies de fe (una d'elles sembla identificar-se a la cara superior de la segona filada), rematant la feina amb la col·locació de les grapes metàl·liques (no conservades en aquest cas) per unir i enfortir l'entramat constructiu.

Aquest nou tram de mur del porticat del recinte de culte així com la fonamentació de l'exedra oriental (i evidentment la cisterna que ocupa el seu espai interior) han estat incorporats recentment com a nous elements dins de la visita del Museu Bíblic Tarraconense (fig. 3). Les tasques de museïtzació han consistit en treballs de recuperació, dignificació i conservació, com ara la instal·lació d'una coberta en el pati del museu per tant d'aixoplugar i aïllar de la intempèrie el nou segment de porticat. L'adequació ha estat complementada amb senyalística i plafons amb planimetria on s'indica la superposició de les diferents construccions que han ocupat aquest espai durant gairebé vint-i-un segles, posant especial èmfasi en l'elaboració de restitucions planimètriques que fan més comprensibles els elements museïtzats.

Aquests nous recursos es presentaren a la societat el passat 16 de novembre de 2017 aprofitant la inauguració de l'exposició "De Tarragona a Tournai: L'arqueologia de les primeres catedrals d'Europa" oferta en la sala d'exposicions temporals del Museu Bíblic, la qual recull els resultats de les intervencions arqueològiques en més de vint catedrals europees entre les que es troba la de Tarragona (fig. 5). La mostra incorpora, com a proposta pedagògica, una maqueta a escala 1:200 del recinte de culte imperial, obra de Josep Maria Brull, Andreu Ximenis i Jordi-Lluís Rovira sota la direcció dels arqueòlegs que signen aquest article, la qual incorpora les noves troballes del recinte de culte romà per tal de divulgar i socialitzar-les, i com no, fer-les assequibles i properes a tota la ciutadania.

Fig. 5. Sala d'exposicions temporals del Museu Bíblic Tarraconense (Santi Grimau).

BIBLIOGRAFIA

• Aquilué (1993)

AQUILUÉ, X., 1993, *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*. Tarragona.

• Casas et al. (2007)

CASAS, A., CONSENTINO, P. L., DÍZ, Y., FIANDACA, G., GARCÍA, E., HIMI, M., LAFUENTE, R., MARTORANA, R., MACIAS, J. M., MENCHON, J., MUÑOZ, A., SALA, R., TEIXELL, I.: "Integrated archeological and geophysical Survey for searching the roman's Augustus Temple in Tarragona (Spain)", *Scienza e Patrimonio Culturale nel Mediterraneo. Diagnostica e conservazione. Esperienze e Proposte per una Carta del Rischio*. I Quaderni di Palazzo Montalbo 15, Palermo, pp. 273-283.

• Casas et al. (2007)

CASAS, A., COSENTINO, P. L., DÍAZ, Y., FIANDACA, G., GARCÍA, E., HIMI, M., LAFUENTE, M., MARTORANA, R., MACIAS, J. M., MENCHON, J., MUÑOZ, A., SALA, R., TEIXELL, I.: "A la recerca del temple d'August a Tarragona: una experiència entre arqueologia i geofísica", *COTA ZERO. Revista d'Arqueologia i Ciència*, 23, pp. 9-12.

• (2011)

CASAS, A., COSENTINO, P. L., GARCIA, E., HIMI, M., MACIAS, J. M., MARTORANA, R., MUÑOZ, A., TEIXELL, I., SALA, R.: "Archaeological Excavation Confirms the Geophysical Anomalies Recorded at the Cathedral of Tarragona", *Near Surface 2011-17th European Meeting of Environmental and Engineering Geophysics*, p. 43.

• Figuerola et al. (2002)

FIGUEROLA, J., GAVALDÀ, J., MENCHON, J., TEIXELL, I., MUÑOZ, A., MACIAS, J. M.: "La Catedral de Tarragona: obres de restauració i treball arqueològic", *VIIIè Col·loqui Conservar i restaurar: arqueologia i arquitectura. Amics del Romànic*. Lambard. Estudis d'art medieval XIV, Barcelona, 2002, pp. 75-107.

• Hauschild (1976)

HAUSCHILD, Th., "Römische Konstruktionen auf der oberen Stadterrasse des antiken Tarraco" *AEspA* 45-47, Madrid, pp. 3-44.

• (1983)

HAUSCHILD, Th., *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona.

• (1993)

HAUSCHILD, Th.: "Hallazgos romanos de mármol en la parte alta de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 1993, 14, Tarragona, pp. 107-135.

• Macias et al. (2003)

MACIAS, J. M., MENCHON, J., MUÑOZ, A., TEIXELL, I.: "Excavaciones arqueológicas en la Catedral de Tarragona", *Arqueologia de la Arquitectura* 2, Seminario Arqueología de la Arquitectura. Definición disciplinar y nuevas perspectivas (Gasteiz 2002), Gasteiz, pp. 167-175.

• (2006)

MACIAS, J. M., MENCHON, J., MUÑOZ, A., TEIXELL, I.: "Intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona: treballs del Pla Director (2000-2002)", *Tribuna d'Arqueologia* 2003-2004, Barcelona, pp. 221-246.

• (2007a)

MACIAS, J. M., MENCHON, J., MUÑOZ, A., TEIXELL,

I.: "L'Arqueologia de la Catedral de Tarragona. La memòria de les pedres", DD. AA., *La Catedral de Tarragona. In Sede, 10 anys del Pla Director de Restauració*, Tarragona, pp. 151-213.

• (2007b)

MACIAS, J. M., MENCHON, J., MUÑOZ, A., TEIXELL, I.: "Excavaciones en la Catedral de Tarragona y su entorno: avances y retrocesos en la investigación sobre el culto imperial", Nogales, T., González, J. (eds.), *Culto Imperial: política y poder, actas del Congreso Internacional* (Mérida 2006), L'Erma di Bretschneider, Roma, pp. 765-787.

• (2007c)

MACIAS, J. M.; FIZ, I.; PIÑOL, L.; MIRÓ, M. T.; GUITART, J. (dirs.), *Planimetria Arqueològica de Tàrraco, Atles d'arqueologia urbana de Catalunya*, 2, Generalitat de Catalunya, Ajuntament de Tarragona, ICAC, Tarragona.

• (2008a)

MACIAS, J. M., MENCHON, J., MUÑOZ, A., TEIXELL, I.: "Arqueologia de la Catedral de Tarragona", *ARS SACRA* 44, Madrid, pp. 42-48.

• (2008b)

MACIAS, J. M., MENCHON, J. M., MUÑOZ, A., TEIXELL, I.: "De seu del Concili Provincial a Seu Metropolitana. Treballs arqueològics a la Catedral de Tarragona (2000-2003)", *Arqueologia Medieval* 03, Barcelona, pp. 8-29.

• (2009)

MACIAS, J. M., MENCHON, J., MUÑOZ, A., TEIXELL, I.: "L'evolució històrica de l'espai de la Catedral de Tarragona: de campament romà a seu catedralícia", *Tag - Col·legi d'aparelladors i Arquitectes Tècnics de Tarragona*, 53, pp. 22-25.

• (2012a)

MACIAS, J. M., MUÑOZ, A., PEÑA, A., RAMON, M., TEIXELL, I., *Praesidium, Templum et Ecclesia. Les intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona (2010-2011) - Memòria d'una exposició temporal*, Tarragona.

• Macias, Muñoz i Teixell (2016)

MACIAS, J. M., MUÑOZ, A., TEIXELL, I.: "La sala de l'exedra romana del Museu Diocesà de Tarragona", *Església de Tarragona*, 295, pp. 27-29.

• (2017)

MACIAS, J. M., MUÑOZ, A., TEIXELL, I.: "La Seu del Consell Comarcal del Tarragonès: evolució històrica d'un espai sagrat", *El Consell Comarcal del Tarragonès. D'espai de culte romà al 'Hospital Medieval. 25 anys de la seva recuperació*, pp. 26-41.

• Menchon et al. (2003)

MENCHON, J., TEIXELL, I., MUÑOZ, A., MACIAS, J. M.: "Excavacions arqueològiques a la Catedral de Tarragona (2000-2002)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya* (Sant Cugat del Vallès 2002), Sant Cugat del Vallès, 2003, pp. 121-128

• Sánchez Real (1969)

SÁNCHEZ REAL, José, "Exploración arqueológica en el jardín de la Catedral de Tarragona", *Madrid Mitteilungen*, 10, Heidelberg, pp. 276-301.

• TED'A (1989)

TED'A, "El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia", *Archivo Español de Arqueología*, 62, Madrid, 1989, pp. 141-191.